

Joanna Rezmer

Wolności naukowców w świetle orzecznictwa strasburskiego

Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego 5, 65-78

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Joanna Rezmer

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Wolności naukowców w świetle orzecznictwa strasburskiego

Słowa kluczowe: wolność akademicka, wolność badań naukowych, wolność wypowiedzi, wolność poruszania się, wolności naukowców

Naukowcy, podobnie jak przedstawiciele innych profesji, korzystają z wszystkich praw i wolności zapewnionych przez normy prawa międzynarodowego praw człowieka oraz mogą dochodzić ich realizacji w ramach międzynarodowych procedur skargowych, zarówno na poziomie powszechnym, jak i regionalnym. Wypada zatem na wstępie zaznaczyć, że przedmiotem dalszych rozważań będą te standardy, które bezpośrednio wiążą się z prowadzeniem działalności naukowej i były przedmiotem orzecznictwa strasburskiego.

W wielu międzynarodowych dokumentach praw człowieka odnaleźć można obecnie postanowienia gwarantujące prawa i wolności kulturalne odnoszące się do sfery nauki, choć stosunkowo nieliczne traktaty lub deklaracje *expressis verbis* uznają wolność badań naukowych. Należy do nich Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 r.¹, który w art. 15 ust. 3 obliguje państwa–strony do poszanowania swobody koniecznej do prowadzenia badań naukowych i działalności twórczej. W doktrynie² prezentowany jest również pogląd, że gwarancje wolności badań naukowych można wywieść z brzmienia art. 27 ust. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r.³, przyznającego każdemu prawo do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym wspólnoty, do korzystania ze sztuki, uczestniczenia w postępie nauki i korzystania z jego dobrodziejstw. Na szczeblu regionalnym wolność badań naukowych formułuje Protokół Dodatkowy z 1988 r. do Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka w dziedzinie praw

¹ Pakt został przyjęty 16.12.1966 r. rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 2200 A (XXI), wszedł w życie 3.1.1976 r., a dla Polski 18.6.1977 r. Tekst publikowany w: Dz.U. z 1977 r., Nr 38, poz. 169.

² Por. R. Adalsteinsson, P. Thórhallson, *Article 27*, [w:] G. Alfredsson, A. Eide (red.), *The Universal Declaration of Human Rights. A Common Standard of Achievement*, The Hague–Boston–London 1999, s. 578–579.

³ Deklaracja została przyjęta 10.12.1948 r. rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III). Tekst w języku polskim publikowany m.in. w: B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik (oprac.), *Prawa człowieka. Wybór dokumentów międzynarodowych*, Toruń 1999, s. 11–20; A. Przyborowska-Klimczak (oprac.), *Prawo międzynarodowe publiczne. Wybór dokumentów*, Lublin 2003, s. 166–171.

gospodarczych, społecznych i kulturalnych (Protokół z San Salvador)⁴ oraz zrewidowana Arabska Karta Praw Człowieka z 2004 r.⁵ Wiążącym dokumentem europejskim wyraźnie zapewniającym wolność badań naukowych oraz wolność akademicką jest Karta Praw Podstawowych UE z 2000 r.⁶ W świetle art. 13 Karty „Sztuki i badania naukowe są wolne od ograniczeń. Wolność akademicka jest szanowana”⁷. O swobodzie badań naukowych jako jednym z kluczowych elementów wolności akademickiej mówi ponadto Europejska Karta Naukowca przyjęta zaleceniem Komisji Europejskiej z 2005 r.⁸ oraz Zalecenie 1762 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie wolności akademickiej i autonomii uniwersyteckiej z 2006 r.⁹

Analogicznych postanowień brak w Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (dalej jako: EKPC lub Konwencja). Wprawdzie art. 2 Protokołu [nr 1] do EKPC¹⁰ zabezpiecza prawo do nauki, ale ani Kon-

⁴ W art. 14 ust. 3 Protokołu państwa–strony zobowiązały się do poszanowania swobody koniecznej do prowadzenia badań naukowych i działalności twórczej. Protokół z San Salvador został przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Państw Amerykańskich 17.11.1988 r., wszedł w życie 16.11.1999 r. Tekst publikowany w: *OAS Treaty Series*, No. 69.

⁵ Zgodnie z art. 42 ust. 2 Karty państwa–strony powinny szanować wolność badań naukowych i działalności twórczej oraz zapewnić ochronę moralnych i materialnych interesów wynikających z twórczości naukowej, literackiej lub artystycznej. Karta została przyjęta przez Radę Ligi Państw Arabskich 22.5.2004 r., weszła w życie 15.5.2008 r. Tekst dostępny na: <http://www1.umn.edu/humanrts/instrree/loas2005.html>.

⁶ Karta Praw Podstawowych UE została proklamowana 7.12.2000 r. w Nicei przez przedstawicieli Parlamentu Europejskiego, Rady i Komisji jako dokument polityczny. Użyła formalnie moc prawną taką samą jak traktaty na podstawie postanowień Traktatu Lizbońskiego z 13.12.2007 r., który wszedł w życie 1.12.2009 r. i wprowadził nowe brzmienie art. 6 Traktatu o Unii Europejskiej. Tekst Karty publikowany w: *Dz. Urz. UE C 326/392* z 26.10.2012 r.

⁷ Warto odnotować, że współcześnie w większości demokratycznych państw europejskich, w szczególności w państwach członkowskich UE, wolność badań naukowych i/lub wolność akademicka są wyraźnie gwarantowane przez postanowienia krajowych ustaw zasadniczych lub zostały uznane w orzecznictwie sądów konstytucyjnych, wywodzących je z innych konstytucyjnie chronionych swobód, np. wolności przekonań. Polska (obok m.in. Austrii, Bułgarii, Finlandii, Grecji, Hiszpanii, Litwy, Łotwy, Niemiec, Portugalii, Słowacji, Włoch i Węgier) należy do krajów, których ustawa zasadnicza wprost zapewnia wolność badań naukowych – art. 73 obowiązującej obecnie Konstytucji RP z 2.4.1997 r. stanowi: „Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury”. Szerzej na temat konstytucyjnych gwarancji wolności badań naukowych por. J. Sobczak, *Art. 13 [Wolność sztuki i nauki]*, [w:] A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 507–511; A. Wasilewski, *Wolność nauki jako przedmiot regulacji prawnej*, „*Studia Iuridica*” 1996, t. 32, s. 259–260; M. Ruffert, S. Steinecke, *The Global Administrative Law of Science*, Heidelberg–Dordrecht–London–New York 2011, s. 42–53.

⁸ Zalecenie Komisji z 11.03.2005 r. w sprawie Europejskiej Karty Naukowca oraz Kodeksu Postępowania przy rekrutacji pracowników naukowych, *Dz. Urz. UE L 75* z 22.3.2005 r.

⁹ Zalecenie 1762 (2006): *Academic freedom and university autonomy*, przyjęte 30.6.2006 r.

¹⁰ Protokół został otwarty do podpisu 20.03.1952 r., wszedł w życie 18.5.1954 r. Tekst publikowany w: *Dz. U.* z 1995 r., Nr 36, poz. 175.

wencja, ani żaden z jej Protokołów nie formułuje wprost wolności badań naukowych. Należy zarazem zaznaczyć, że swobodę tę warunkuje realizacja szeregu podstawowych praw i wolności człowieka, które zostały wyraźnie w EKPC uznane. Przedstawiciele doktryny, którzy analizują treść wolności badań naukowych w oparciu o normy zawarte w innych międzynarodowych dokumentach oraz w oparciu o normy prawa krajowego (w szczególności konstytucyjnego) wskazują, że swoboda ta obejmuje kilka komponentów, wśród których wymienia się: wolność wyboru tematyki prac badawczych i swobodę dostępu do przedmiotu badań, swobodę wyboru miejsca prowadzenia działalności badawczej, wolność wyboru i stosowania metody badań, swobodę ogłaszania i rozpowszechniania uzyskanych wyników, swobodę współpracy z innymi badaczami¹¹. W związku z powyższym zwraca się uwagę na ściśle powiązanie wolności badań naukowych z wolnością myśli, wolnością wypowiedzi (w tym prawem do otrzymywania i poszukiwania informacji) oraz wolnością poruszania się, a niekiedy również z wolnością pokojowego zgromadzania się i zrzeszania. Właśnie w perspektywie wymienionych standardów organy strasburskie mogą rozpatrywać skargi w sprawach związanych z działalnością naukową. Do chwili obecnej sprawami tego typu zajmowały się przede wszystkim w kontekście naruszeń art. 10 EKPC¹² oraz art. 2 Protokołu nr 4 do EKPC¹³, czyli wolności wypowiedzi oraz wolności poruszania się. Wyjątek stanowi sprawa *X przeciwko Szwecji*, w której skarga rozpatrywana przez Europejską Komisję Praw Człowieka obejmowała zarzut naruszenia art. 1 Protokołu [nr 1] do EKPC, dotyczącego ochrony własności¹⁴.

¹¹ Por. np. M. Jabłoński, *Wolności z art. 73 Konstytucji RP*, [w:] B. Banaszak, A. Preisner (red.), *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, Warszawa 2002, s. 562–563; J. Sobczak, *Art. 13...*, s. 531; J. Vrieling, P. Lemmans, S. Parmentier, *Academic Freedom as a Fundamental Right*, League of European Research Universities Advice Paper No. 6, December 2010, s. 14–17.

¹² Art. 10 ust. 1 EKPC przyznaje każdemu prawo do wolności wypowiedzi, precyzując, iż obejmuje ono wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe. Zgodnie z art. 10 ust. 2 EKPC korzystanie z tych wolności wiąże się z obowiązkami oraz odpowiedzialnością i może podlegać takim wymogom formalnym, warunkom, ograniczeniom i sankcjom, jakie są przewidziane przez ustawę i niezbędne w społeczeństwie demokratycznym w interesie bezpieczeństwa państwowego, integralności terytorialnej lub bezpieczeństwa publicznego, ze względu na konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu, z uwagi na ochronę zdrowia i moralności, ochronę dobrego imienia i praw innych osób oraz ze względu na zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych lub na zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy sądowej.

¹³ Protokół został otwarty do podpisu 16.9.1963 r., wszedł w życie 2.5.1968 r. Tekst publikowany w: Dz.U. z 1995 r., Nr 36, poz. 175. Art. 2 ust. 1 Protokołu zapewnia każdemu, kto przebywa legalnie na terytorium państwa, prawo do swobodnego poruszania się i do swobodnego wyboru miejsca zamieszkania na tym terytorium. W świetle ust. 2 przywołanego przepisu każdy może także swobodnie opuścić jakikolwiek kraj, nie wyłączając swojego własnego.

¹⁴ Zgodnie z art. 1 Protokołu z 1952 r. każda osoba fizyczna i prawna ma prawo do poszanowania swego mienia. Nikt nie może być pozbawiony swojej własności, chyba że w interesie publicznym i na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z ogólnymi zasadami prawa międzynarodowego.

Jak dowodził skarżący – hydrobotanik pracujący nad rozprawą z dziedziny ekologii na Uniwersytecie w Uppsali, naruszenie miało wynikać z faktu, iż szwedzka Rada ds. Badań odrzuciła jego wnioski o przyznanie środków na badania, co w opinii skarżącego uniemożliwiało mu prowadzenie pracy badawczej i publikację wyników. Komisja uznała jednak skargę za niedopuszczalną *ratione materiae* wskazując, iż z art. 1 Protokołu [nr 1] nie wynika roszczenie o finansowe wsparcie ze strony państwa¹⁵.

W oparciu o art. 2 Protokołu nr 4 do EKPC Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej jako: ETPC) miał dotychczas okazję wypowiedzieć się na temat dopuszczalności ingerencji w prawo naukowców do opuszczenia swojego kraju, uzasadnianej potrzebą ochrony tajemnicy państwowej. Dodać należy, że korzystanie ze swobody poruszania się, w tym opuszczenia jakiegokolwiek kraju, może w świetle klauzuli limitacyjnej, przewidzianej w ust. 3 przywołanego przepisu, podlegać ograniczeniom określonym w ustawie i koniecznym w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na cele prawowite, wśród których Protokół wymienia m.in. bezpieczeństwo państwowe i publiczne.

W sprawie *Bartik przeciwko Rosji* skarga wniesiona została przez cywilnego naukowca pracującego dla państwowej korporacji zajmującej się rozwojem urządzeń raketowych i kosmicznych. W latach 1977–1994 skarżący podpisał kilka zobowiązań dotyczących nieujawniania informacji zawierających tajemnicę państwową lub służbową, w których posiadanie wszedł w związku z wykonywaniem obowiązków służbowych. Jedno z nich obejmowało również oświadczenie skarżącego, iż został powiadomiony o obowiązujących go ograniczeniach możliwości odbywania podróży zagranicznych. W 1996 r. skarżący zrezygnował z pracy, a rok później złożył wniosek o wydanie paszportu, gdyż chciał odwiedzić chorego ojca mieszkającego w Niemczech. Otrzymał decyzję odmowną wraz z informacją, iż przez pięć lat – do 2001 r. – objęty jest zakazem opuszczania kraju.

Trybunał strasburski rozpatrując skargę zauważył, iż choć zajmował się już problemem ograniczeń wolności poruszania się uzasadnianym interesem bezpieczeństwa, to omawiana sprawa jest pierwszą dotyczącą pozbawienia jednostki prawa do wyjazdu za granicę wyłącznie z powodu posiadania przez nią wiedzy stanowiącej tajemnicę państwową (*State secrets*)¹⁶. ETPC potwierdził (przywołując w tym zakresie również Komentarz Ogólny nr 27 Komitetu Praw Człowieka¹⁷), że ingerencja w prawo do opuszczenia kraju może polegać na odmowie możliwości korzystania z dokumentu, który

¹⁵ Decyzja Europejskiej Komisji Praw Człowieka dotycząca dopuszczalności skargi w sprawie *X przeciwko Szwecji* z 19.12.1974 r., nr skargi 6776/74.

¹⁶ Wyrok ETPC w sprawie *Bartik przeciwko Rosji* z 21.12.2006 r., nr skargi 55565/00, § 38.

¹⁷ *Human Rights Committee, General Comment 27, Freedom of movement (Art.12)*, U.N. Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.9 (1999).

pozwalaby na wyjazd¹⁸. Następnie Trybunał dokonał analizy dopuszczalności ingerencji z uwzględnieniem testów legalności, celowości i konieczności, która doprowadziła go do wniosku, że w badanej sprawie ostatni test nie został spełniony – ingerencja nie była konieczna w społeczeństwie demokratycznym, gdyż brakowało łącznika pomiędzy zastosowanym środkiem – zakazem opuszczania kraju, a funkcją ochroną, którą miał on spełniać¹⁹. Zgodnie ze stanowiskiem Trybunału, w czasach historycznych, gdy takie ograniczenia ustanawiano w wewnętrznych porządkach prawnych, państwo było w stanie kontrolować przepływ informacji do świata zewnętrznego stosując kombinację restrykcji dotyczących przychodzącej i wychodzącej korespondencji, emigracji i podróży zagranicznych oraz swobodnego kontaktowania się z cudzoziemcami w kraju. Od kiedy jednak cenzura korespondencji oraz zakaz osobistych kontaktów z obcokrajowcami przestały być stosowane, konieczność utrzymywania ograniczeń dotyczących prywatnych podróży zagranicznych osób znajdujących się w posiadaniu informacji stanowiących tajemnicę państwową stała się mniej jasna. W obecnych okolicznościach, we współczesnym społeczeństwie demokratycznym, zakaz podróży zagranicznych nie spełnia już funkcji ochronnej, która została mu pierwotnie przypisana²⁰. Trybunał podkreślił ponadto, że znaczna grupa państw członkowskich Rady Europy (w tym wszystkie pierwotne strony EKPC) nigdy nie ograniczała prawa osób posiadających informacje objęte tajemnicą państwową do podróży zagranicznych, a wiele inne krajów zniosło wspomniane ograniczenia w ramach procesu demokratyzacji. Przypomniał również, iż na konieczność podjęcia takich działań przez Rosję zwrócono uwagę już przy okazji akcesji tego kraju do Rady Europy²¹.

Wyrok w sprawie *Bartik przeciwko Rosji* wydaje się godny uwagi ze względu na jego praktyczne znaczenie dla badaczy, którzy w swojej pracy uzyskują dostęp do tajemnicy państwowej²². Należy jednak zaznaczyć, że dla rozstrzygnięcia sprawy nie było istotne, iż skarga pochodziła od naukowca – ETPC nie przypisał temu faktowi żadnej szczególnej wagi. Zapewne Trybunał sformułowałby identyczne wnioski, gdyby skargę wniosła jakakolwiek osoba posiadająca informacje stanowiące tajemnicę państwową, która z tego powodu została pozbawiona możliwości opuszczenia swego kraju. Przedstawiona sprawa nie daje zatem jeszcze podstaw do stwierdzenia, że w zakresie wolności poruszania się naukowcom przysługuje w oparciu o postanowienia

¹⁸ *Ibidem*, § 36.

¹⁹ ...it is precisely the link between the restrictive measure in issue and its purported protective function that is missing.

²⁰ *Bartik przeciwko Rosji*, § 49.

²¹ *Ibidem*, § 27-28 i 50.

²² Warto odnotować, że naruszenie stanowiące przedmiot skargi w sprawie *Bartik przeciwko Rosji* nie jest odosobnionym incydentem. Podobne zarzuty, oparte na zbliżonym stanie faktycznym, sformułowane zostały przez skarżącego w nierozstrzygniętej jeszcze sprawie *Berkovich przeciwko Rosji* (skarga nr 5871/07 złożona 28.12.2006 r.).

EKPC wzmocniona ochrona, ani nie uzasadnia konkluzji, iż przeprowadzana przez Trybunał kontrola ingerencji państwa w sferę tej wolności jest w przypadku naukowców szczególnie staranna.

Zdecydowanie najwięcej skarg dotyczących naukowców organy strasburskie rozpatrywały dotychczas z perspektywy art. 10 EKPC. Wyróżnić można wśród nich sprawy, w których przedmiotem wypowiedzi były rezultaty badań naukowych (własnych prac badawczych lub prac realizowanych przez inne osoby) oraz sprawy, w których wypowiedź przedstawiciela środowiska naukowego dotyczyła kwestii istotnych dla tego środowiska, ale nie objętych bezpośrednio zainteresowaniami badawczymi skarżącego.

Ingerencją w sferę wolności wypowiedzi w kontekście swobody publikacji wyników działalności badawczej Europejska Komisja Praw Człowieka oraz Trybunał strasburski zajęły się w sprawie *Hertel przeciwko Szwajcarii*²³. Wydany w niej wyrok jest wymieniany i analizowany w doktrynie przede wszystkim jako przykład orzeczenia, w którym ETPC starał się wycofać ze sformułowanej wcześniej tezy o szerokim marginesie swobody oceny władz krajowych i ograniczonej kontroli Trybunału w odniesieniu do wypowiedzi komercyjnej²⁴. Na sprawę *Hertel przeciwko Szwajcarii* można jednak spojrzeć również przez pryzmat swobody wypowiedzi badacza-amatora.

Skarżący (Hans Hertel), absolwent Federalnego Instytutu Technologii w Zurychu, prowadził na emeryturze, we współpracy z profesorem zatrudnionym na uniwersytecie w Lozannie, prywatne badania dotyczące wpływu pokarmów przygotowywanych w kuchenkach mikrofalowych na organizm człowieka. Projekt obejmował przeprowadzanie analiz krwi ośmiu ochotników, którzy spożywali posiłki przyrządzane w takich kuchenkach oraz posiłki przygotowywane metodą tradycyjną. W 1991 r. badacze wspólnie opublikowali pracę przedstawiającą rezultaty swoich dociekań, obejmującą stwierdzenie, iż w krwi osób spożywających pokarm z mikrofalówek zaobserwowali zmiany, które wydają się wskazywać na pierwszą fazę patologicznego procesu, jaki występuje w początkach stanu rakowego. Rok później kwartalnik „Journal Franz Weber” opublikował fragmenty pracy wraz z komentarzem redakcyjnym oraz dodanymi przez redakcję śródtytułami i ilustracjami (przedstawiającymi Kostuchę na tle kuchenki mikrofalowej). Zastosowane zabiegi redakcyjne wzmacniały przekaz, upraszczając i wyolbrzymiając wyniki badań. Kwartalnik zzywał również czytelników do pozbycia się kuchenek mikrofalowych. Na publikację zareagowało Szwajcarskie Zrzeszenie Producentów i Dostawców Sprzętu Gospodarstwa Domowego (MHEA)

²³ Por. Raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 9.4.1997 r. oraz wyrok ETPC z 25.8.1998 r., nr skargi 25181/94.

²⁴ Por. I. C. Kamiński, *Europejskie standardy dotyczące swobody wypowiedzi komercyjnej*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2010, nr 6, s. 31–32; I. C. Kamiński, *Swoboda wypowiedzi w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, Kraków 2003, s. 480–491.

i w rezultacie złożonego przez nie wniosku szwajcarski sąd gospodarczy, działając na podstawie ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, wydał wobec H. Hertla zakaz wypowiadania twierdzeń dotyczących szkodliwości jedzenia przygotowywanego w mikrofalówkach, a także zakazał posługiwania się wizerunkiem śmierci w publikacjach i wypowiedziach na temat kuchenek mikrofalowych. Wyrok został utrzymany przez krajowy Sąd Federalny.

Trybunał strasburski uznał, że w sprawach, w których nie chodzi o czysto „komercyjne” twierdzenia osoby, lecz jej udział w debacie wpływającej na interes publiczny, np. dotyczącej zdrowia publicznego (taki charakter miała zdaniem ETPC wypowiedź skarżącego), konieczne jest ograniczenie marginesu swobody oceny, z którego korzystają władze krajowe. W ocenie Trybunału niezbędne było zatem staranne wyważenie potrzeby ochrony praw członków MHEA oraz wolności wypowiedzi²⁵. Organ strasburski doszedł do wniosku, iż w badanej sprawie wystąpiła istotna dysproporcja między zastosowanym środkiem a postępowaniem, które miał on skorygować. Zakaz wydany przez sąd krajowy dotyczył wprawdzie tylko konkretnych wypowiedzi, ale właśnie te twierdzenia odnosiły się do istoty poglądów skarżącego. Zakaz powodował zatem skutek w postaci częściowego ocenzurowania pracy H. Hertla i znacznego ograniczenia jego możliwości publicznego prezentowania poglądów w toku debaty, która niezaprzeczalnie istniała. Jak wskazał Trybunał, w dziedzinach, w których rzadko kiedy można mówić o pewności (a taką dziedziną jest nauka – J.R.), wyjątkowo nierozsądne byłoby ograniczanie swobody wypowiedzi wyłącznie do ogólnie akceptowanych idei²⁶.

Przedstawiony wyrok ma istotne znaczenie z punktu widzenia ochrony praw osób zaangażowanych w działalność badawczą i popularyzujących wyniki swojej pracy, ale podkreślenia wymaga, że konieczność ograniczenia marginesu swobody oceny władz krajowych w przypadku wypowiedzi badacza została w nim uzasadniona faktem, iż wypowiedź taka nie posiadała czysto komercyjnego charakteru, lecz stanowiła część debaty dotyczącej dobra publicznego. W wyroku w sprawie *Hertel* ETPC nie wspomniał wyraźnie o wolności badań naukowych ani nie odwołał się do koncepcji wolności akademickiej. Zrobił to natomiast w kilku stosunkowo niedawno wydanych orze-

²⁵ *Hertel przeciwko Szwajcarii*, § 47.

²⁶ *Ibidem*, § 50. Dodać można, że w konsekwencji wznowienia postępowania po wyroku strasburskim sąd krajowy podtrzymał zakaz wydany wobec H. Hertla, zmieniając jednak jego zakres – skarżący miał powstrzymać się od przedstawiania szerokiej opinii publicznej poglądów o naukowo dowiedzionej szkodliwości kuchenek mikrofalowych dla zdrowia, bez wskazywania na rozbieżności występujące w tym zakresie w środowisku naukowym. ETPC odrzucił kolejną skargę H. Hertla, dotyczącą tak sformułowanego zakazu, jako oczywiście bezzasadną, oceniając, iż tym razem ingerencja państwa była proporcjonalna, ponieważ zmodyfikowany zakaz należyście uwzględnił różne interesy stron. Por. decyzja ETPC z 17.1.2002 r., nr skargi 53440/99.

zeniach, w sprawach *Azevedo przeciwko Portugalii*²⁷, *Sorguç przeciwko Turcji*²⁸, *Sapan przeciwko Turcji*²⁹ oraz *Aksu przeciwko Turcji*³⁰.

W pierwszej z wymienionych spraw Trybunał rozpatrywał kwestię swobody wypowiedzi w aspekcie krytyki naukowej, chodziło bowiem o wypowiedź naukowca, zawierającą ocenę prac innej osoby. Skargę wniósł Leonel Azevedo – współautor książki poświęconej ogrodom Pałacu Episkopalnego w Castelo Branco, która miała charakter pracy badawczej, służącej jednocześnie popularyzacji wspomnianych ogrodów. W publikacji znalazły się także krytyczne, a wręcz zgryźliwe uwagi o miernej wartości wcześniejszych opracowań na ten sam temat. Autorka jednego z nich, pani S., oskarżyła L. Azevedo o zniesławienie. W konsekwencji L. Azevedo został skazany przez sąd krajowy na karę pozbawienia wolności w zawieszeniu, zamienioną następnie w wyniku apelacji na karę grzywny.

ETPC, dokonując oceny dopuszczalności ingerencji państwa w sferę wolności wypowiedzi w oparciu o test konieczności, stwierdził, że zagadnienie, którego dotyczyła wypowiedź – historyczne i symboliczne studium zabytku położonego w Castelo Branco, należy uznać za kwestię stanowiącą przedmiot publicznego zainteresowania³¹. Podkreślił ponadto, iż pani S. – jako autorka dostępnego na rynku opracowania akademickiego – wystawiła się na potencjalną krytykę ze strony czytelników oraz innych członków społeczności akademickiej³². Co szczególnie istotne, w opinii Trybunału zastosowanie sankcji karnej w odniesieniu do tego typu krytyki, jaką wyraził skarżący, w zasadniczy sposób ograniczyłoby wolność, której potrzebują badacze w kontekście swojej pracy naukowej³³. ETPC orzekł zatem, iż doszło do naruszenia art. 10 Konwencji.

Sprawa *Sorguç przeciwko Turcji* dotyczyła z kolei wypowiedzi, która nie miała charakteru naukowego, lecz poruszała kwestie istotne dla społeczności akademickiej. Skarżący – profesor zatrudniony na politechnice istambulskiej – przy okazji wygłaszania referatu podczas krajowej konferencji naukowej rozprowdził pismo poddające krytyce sposób przeprowadzania egzaminów na stanowiska asystentów w macierzystej uczelni. Posłużył się przykładem pewnego kandydata (nie podając jednak jego nazwiska), który pierwotnie nie zdał wymaganego egzaminu przed komisją z udziałem skarżącego, a wkrótce potem, choć nie mógł wykazać się autorstwem ani jednego artykułu naukowego, udało mu się pomyślnie przejść ten egzamin przed inną komisją, złożoną z osób niezatrudnionych we właściwym departamencie uczelni. W efekcie powództwa wytoczonego przez osobę, do której odnosiła się wspo-

²⁷ Wyrok ETPC z 27.3.2008 r., nr skargi 20620/04.

²⁸ Wyrok ETPC z 23.6.2009 r., nr skargi 17089/03.

²⁹ Wyrok ETPC z 8.6.2010 r., nr skargi 44102/04.

³⁰ Wyrok ETPC z 15.3.2012 r., nr skargi 4149/04.

³¹ *Azevedo przeciwko Portugalii*, § 31.

³² *Ibidem*, § 32.

³³ *Ibidem*, § 33. Por. także J. Sobczak, *Art. 13...*, s. 547.

mniana wypowiedź (nazywaną dalej N.A.C.), krajowy sąd cywilny zasądził od skarżącego wysokie zadośćuczynienie z tytułu naruszenia dóbr osobistych – dobrego imienia N.A.C.

Trybunał strasburski zauważył, iż w badanej sprawie sąd krajowy przyznał większą wagę reputacji niezidentyfikowanej imiennie osoby niż wolności wypowiedzi, z której zwykle powinien korzystać naukowiec w czasie debaty publicznej³⁴. Nie przychylił się do argumentów strony rządowej dowodzącej, że choć słowa skarżącego zostały wypowiedziane w środowisku naukowym (*in a scientific environment*), wykraczały poza granice naukowej dyskusji, mając na celu wywołanie polemiki w sprawie incydentu, do którego kilka lat wcześniej doszło między skarżącym a N.A.C.³⁵ Przeciwnie – odwołując się do Rekomendacji 1762 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, ETPC *expressis verbis* podkreślił znaczenie wolności akademickiej, obejmującej swobodę wyrażania przez członków społeczności akademickiej poglądów na temat instytucji lub systemu, w którym pracują, a także wolność rozpowszechniania wiedzy i prawdy bez żadnych ograniczeń³⁶. W ocenie Trybunału sąd krajowy nie ustalił w sposób przekonujący, by istniała pilna społeczna potrzeba przyznania prymatu ochronie praw osobistych nieokreślonej imiennie osoby przed przysługującą skarżącemu wolnością wypowiedzi oraz ogólnym interesem w zakresie popierania tej wolności, gdy chodzi o kwestie będące przedmiotem zainteresowania publicznego³⁷.

Wagę wolności akademickiej ETPC zaakcentował też wyraźnie w sprawie *Sapan przeciwko Turcji*, dotyczącej orzeczonej przez sąd krajowy konfiskaty książki, która w pewnym zakresie stanowiła rezultat prac badawczych. Publikacja zatytułowana *Tarkan – anatomia gwiazdy*, składała się z dwóch części: pierwsza zawierała analizę nowego zjawiska społecznego w Turcji (celebrytów), druga koncentrowała się na osobie znanego tureckiego piosenkarza Tarkana. Co istotne, książka częściowo powtarzała treść rozprawy doktorskiej jej autora. Wydany na wniosek piosenkarza nakaz konfiskaty został uchylony dopiero po dłuższym czasie, choć już znacznie wcześniej powołani przez sąd biegli wydali opinie korzystne dla skarżącego (wydawcy książki), wskazując, iż sporne fragmenty obejmujące badania socjologiczne, zaczerpnięte częściowo z innych publikacji, częściowo z produkcji audiowizualnych, nie miały na celu naruszenia dóbr osobistych Tarkana.

Trybunał strasburski nie tylko ponownie wyraził przekonanie o istotnym znaczeniu wolności akademickiej, ale wprowadził wyraźne rozróżnienie między wypowiedzią o charakterze naukowym, zawierającą także informacje na temat prywatnego życia znanych osób, a wypowiedzią służącą jedynie

³⁴ *Sorguç przeciwko Turcji*, § 34.

³⁵ *Ibidem*, § 26.

³⁶ *Ibidem*, § 35: ...*Court underlines the importance of academic freedom, which comprises the academics' freedom to express freely their opinion about the institution or system in which they work and freedom to distribute knowledge and truth without restriction...*

³⁷ *Ibidem*, § 36.

zaspokojeniu ciekawości określonego typu czytelników. Według ETPC, spornej książki, w której przy pomocy metod naukowych podjęty został problem pewnego zjawiska społecznego, nie można porównywać z tabloidami lub plotkarskimi kolumnami³⁸. W świetle wyroku w sprawie *Sapan* uprawniony wydaje się zatem wniosek, iż Trybunał przyznaje wypowiedziom naukowym ochronę na poziomie zbliżonym do ochrony, z jakiej korzystają „poważne” publikacje prasowe, poruszające zagadnienia budzące publiczne zainteresowanie³⁹.

Tezę tę potwierdza wyrok w sprawie *Aksu przeciwko Turcji*, w którym Trybunał podsumował swoje podejście orzecznicze do kwestii ochrony wypowiedzi o charakterze naukowym. Skargę wniósł w tym przypadku zamieszkały w Turcji Rom, urażony fragmentami treści opublikowanej w 2000 r. przez tureckie Ministerstwo Kultury książki *Tureccy Cyganie* autorstwa profesora Ali Rafeta Özkan. W przedmowie do pracy autor wyjaśniał, iż miała ona na celu przedstawienie problematyki Cyganów mieszkających w Turcji z uwzględnieniem wszystkich jej aspektów, w oparciu o zasady naukowego obiektywizmu. Profesor podkreślał, że książka stanowi pierwsze opracowanie poświęcone tej tematyce i została przygotowana z wykorzystaniem różnych metod i technik badawczych – m.in. opisowej, porównawczej, fenomenologicznej, obserwacji uczestniczącej i wywiadu. Natomiast w ocenie skarżącego publikacja zawierała twierdzenia upokarzające i poniżające Romów (np. wzmianki o tym, że trudnią się prostytutką, są złodziejami, oszustami i żebrakami, żyją w poligamii, cechują się agresywnością), dlatego zażądał od Ministerstwa wstrzymania sprzedaży książki. W reakcji na jego prośbę Ministerstwo wycofało egzemplarze opracowania z dystrybucji do czasu rozpatrzenia sprawy, następnie jednak poinformowało zainteresowanego, iż zdaniem ministerialnej eksperckiej rady wydawniczej publikacja miała charakter naukowy i nie zawierała żadnych znieważających stwierdzeń. Skarżący wytoczył zatem powództwa przeciwko wydawcy oraz autorowi książki, domagając się zadośćuczynienia za straty moralne spowodowane atakiem na jego tożsamość jako Roma. Ponieważ postępowanie przed sądami krajowymi zakończyło się niepowodzeniem, skarżący zwrócił się do ETPC, formułując przeciwko Turcji zarzut naruszenia art. 8 EKPC (prawa do poszanowania życia prywatnego).

Jak zauważył Trybunał strasburski, w omawianej sprawie tureckie sądy stały przed koniecznością należytego wyważenia dwóch wartości – z jednej strony gwarantowanych przez artykuł 8 EKPC praw skarżącego jako członka społeczności romskiej, z drugiej strony przysługującej autorowi spornego opracowania wolności prowadzenia badań naukowych i publikacji ich

³⁸ *Sapan przeciwko Turcji*, § 34.

³⁹ S. Smet, *Academic Freedom and the European Court of Human Rights*, 22.7.2010, dostępne na: <http://strasbourgobservers.com/2010/07/22/academic-freedom-and-the-european-court-of-human-rights/>.

wyników⁴⁰. Analizując postępowanie sądów krajowych ETPC podkreślił, iż przyłożyły one odpowiednią wagę do faktu, że „książka została napisana przez naukowca i z tego powodu powinna być traktowana jako praca naukowa”. Skrupulatna kontrola wszelkich ograniczeń, dotyczących korzystania przez naukowców ze swobody prowadzenia badań i ogłaszania ich wyników, uznana została za spójną z ustalonym orzecznictwem Trybunału⁴¹. Tak samo ETPC ocenił fakt wzięcia przez sąd krajowy pod uwagę metody badawczej zastosowanej przez autora publikacji⁴². W rezultacie Trybunał stwierdził naruszenia Konwencji.

Na tle zaprezentowanych wyżej orzeczeń sformułować można konkluzję, iż ingerencja państwa w swobodę wypowiedzi naukowca, czy to dotyczącej wyników badań naukowych, czy też innych spraw ważnych dla środowiska naukowego lub akademickiego, podlega szczególnie starannej kontroli sądowej. W zakresie wolności wypowiedzi naukowcy korzystają w oparciu o EKPC ze wzmocnionej ochrony. Należy jednocześnie podkreślić, że publikacja pracy, która rości sobie miano naukowej, wiąże się także ze szczególną odpowiedzialnością. Na ten aspekt wolności wypowiedzi naukowej Trybunał strasburski zwrócił uwagę w sprawie *Lunde przeciwko Norwegii*⁴³, zainicjowanej skargą socjologa zatrudnionego jako pracownik badawczy w norweskim Centrum Przeciwko Rasizmowi. W 1993 r. Centrum opublikowało książkę skarżącego zatytułowaną *Na skraju (At the extremity)*, zaopatrzoną w podtytuł *Ugrupowania rasistowskie w Norwegii*. Publikację przedstawiano jako efekt badań naukowych, identyfikujący i opisujący najważniejsze norweskie ugrupowania i osobistości reprezentujące poglądy rasistowskie. W tym kontekście w opracowaniu dwukrotnie wymieniona została z nazwiska pani I.-M.L., liderka Międzypartyjnej Inicjatywy Wyborczej – zrzeszenia zidentyfikowanego przez autora książki jako jedna z dwóch zarejestrowanych w Norwegii partii wrogo nastawionych do imigrantów, których działalność autor nazwał „próbą przystrojenia rasizmu w garnitur i krawat”. W rzeczywistości Inicjatywa była niezarejestrowanym zrzeszeniem kilku osób. Jak ponadto zostało podane w publikacji, pani I.-M.L. miała rzekomo często uczestniczyć w telewizyjnych debatach, prezentując swoje radykalne poglądy, a także zajmować się dystrybucją rasistowskich ulotek. Twierdzenia te również nie były prawdziwe i w rezultacie wszczętego przez I.-M.L. postępowania sąd norweski uznał skarżącego za winnego zniesławienia oraz zasądził od niego zadośćuczynienie.

W ocenie ETPC książka, której sprawa dotyczyła, opierała się na badaniach przeprowadzonych przez skarżącego jako socjologa i dotyczyła kwestii stanowiącej przedmiot publicznej troski. Trybunał podkreślił, że jakiegokolwiek

⁴⁰ *Aksu przeciwko Turcji*, § 69.

⁴¹ *Ibidem*, § 71.

⁴² *Ibidem*, § 72.

⁴³ Decyzja ETPC z 13.02.2001 r., nr skargi 38318/97.

ograniczenie przez państwa–strony EKPC wolności naukowców w zakresie prowadzenia badań oraz publikowania ich wyników wymaga z jego strony kontroli przeprowadzanej z najwyższą starannością⁴⁴, lecz jednocześnie wskazał, iż Konwencja nie zapewnia nieograniczonej swobody wypowiedzi nawet dla publikacji dotyczących ważnych spraw publicznych, a korzystanie z tej swobody, także w przypadku wypowiedzi o charakterze naukowym, wiąże się z obowiązkami i odpowiedzialnością. ETPC odwołał się do swojego wcześniejszego orzecznictwa dotyczącego wolności wypowiedzi dziennikarzy, stwierdzając, że sformułowane w nim kryteria korzystania z gwarancji zapewnionych w art. 10 – a mianowicie wymóg działania w dobrej wierze w celu zapewnienia dokładnej i wiarygodnej informacji, zgodnie z etyką dziennikarską, znajdują zastosowanie również do publikacji naukowych. Jak ponadto zauważył Trybunał, stygmatyzacja związana z faktem bycia wymienionym (w negatywnym kontekście – J.R.) w publikacji, prezentowanej jako opracowanie naukowe, musi mieć wpływ na ocenę obowiązków i odpowiedzialności autora skorelowanych z korzystaniem z wolności akademickiej, dokonywaną z punktu widzenia potrzeby ochrony dobrego imienia innych osób.

Kończąc rozważania na temat stanowiska zajmowanego przez ETPC wobec problemów związanych z korzystaniem przez naukowców ze swobody wypowiedzi gwarantowanej w art. 10 EKPC, przy pełnej aprobacie dla odzwierciedlonej w orzecznictwie Trybunału zasady wzmocnionej ochrony wolności wypowiedzi naukowych, warto zwrócić uwagę na trudności z odróżnieniem tego rodzaju wypowiedzi od wypowiedzi nieposiadających charakteru „naukowego”. Źródło trudności stanowi brak powszechnie akceptowanych, wiążących definicji pojęć „nauka”, „badania naukowe” czy „naukowiec”. Kryterium podmiotowe dla identyfikowania wypowiedzi „naukowych” wydaje się stosunkowo mało przydatne. Należy pamiętać, że działalność badawcza może być z powodzeniem prowadzona przez amatorów – osoby nieposiadające stopni naukowych i niezwiązane formalnie z żadnymi ośrodkami naukowo-badawczymi⁴⁵. Z drugiej strony nie wszystkie wypowiedzi „profesjonalnych” naukowców będą zawsze miały walor wypowiedzi naukowych. Inne kryteria, które można brać pod uwagę przy ocenie charakteru wypowiedzi, to metoda zastosowana przez jej autora oraz cel jego działań. Nawiązania do tych kryteriów widoczne są w orzecznictwie ETPC.

Wprawdzie w wyroku w sprawie *Hertel przeciwko Szwajcarii* Trybunał nie odniósł się do problemu metody, pomimo przedstawienia przez stronę rządową argumentów dotyczących „nienaukowego” charakteru badań prowa-

⁴⁴ ...any restriction placed by the contracting parties on the freedom of academics to carry out research and to publish their findings calls for the most careful scrutiny on the part of the Court...

⁴⁵ J. Sobczak, *Wolność badań naukowych – standardy europejskie i rzeczywistość polska*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2007, nr 2, s. 64.

dzonych przez skarżącego (w ocenie sądu krajowego działaniami H. Hertla brakowało rygoru wymaganego od prac naukowych), ale już np. w sprawie *Aksu przeciwko Turcji* ETPC stwierdził, że uwzględnienie przez sądy krajowe metody badawczej, jaką posłużył się autor publikacji uznanej za naukową, jest zgodne z jego podejściem orzeczniczym⁴⁶. Do kryterium „metod naukowych” Trybunał wyraźnie odwołał się także w sprawie *Sapan przeciwko Turcji*⁴⁷ oraz *Chauvy i inni przeciwko Francji*, w tym ostatnim przypadku popierając ustalenie sądu krajowego, iż autor książki, której dotyczyła skarga, nie przestrzegał „podstawowych zasad metody historycznej”⁴⁸. W żadnym z orzeczeń ETPC nie wypowiedział się jednak szerzej na temat tego, co rozumie przez „metodę naukową”. Wspomniała o tym autorka opinii równoległej do wyroku w sprawie *Chauvy*, sędzia Wilhelmina Thomassen, podkreślając zarazem, że reguły metodologiczne nie powinny być czynnikiem decydującym o zakresie wolności wypowiedzi⁴⁹. Wątpliwości budzić może ponadto, na ile organ sądowy potrafi samodzielnie stwierdzić, czy dana metoda jest „naukowa”, zwłaszcza gdy sprawa dotyczy specjalistycznych obszarów wiedzy. Rekomendować należy zatem, aby dokonując oceny „naukowości” wypowiedzi sądy (krajowe i międzynarodowe) korzystały z fachowego doradztwa ze strony kompetentnych w danej dziedzinie przedstawicieli środowiska naukowego.

Na motywy, którymi kierował się autor wypowiedzi, ETPC zwrócił uwagę w sprawie *Garaudy przeciwko Francji*, dotyczącej tzw. kłamstwa oświęcimskiego. Uznając skargę za niedopuszczalną Trybunał stwierdził: „Nie może być wątpliwości, że zaprzeczanie istnieniu jasno ustalonych faktów historycznych, takich jak Holocaust, [...] nie stanowi badań historycznych rozumianych jako poszukiwanie prawdy. Cel i rezultat takiego podejścia są zupełnie inne, rzeczywistym celem jest rehabilitacja reżimu narodowo-socjalistycznego i, w konsekwencji, oskarżenie samych ofiar o fałszowanie historii. Negowanie zbrodni przeciwko ludzkości stanowi zatem jedną z najpoważniejszych form znieważania Żydów z powodów rasowych oraz podżegania do nienawiści przeciwko nim. Zaprzeczanie lub reinterpretacja tego typu faktów historycznych godzi w wartości, na których opiera się walka z rasizmem i antysemityzmem oraz rodzi poważne zagrożenie dla porządku publicznego. Takie działania są niezgodne z demokracją i prawami człowieka ponieważ naruszają prawa innych”⁵⁰. Niezależnie zatem od tego, że wypowiedziom negującym Holocaust ETPC generalnie odmawia ochrony, odwołując się do

⁴⁶ *Aksu przeciwko Turcji*, § 72.

⁴⁷ *Sapan przeciwko Turcji*, § 34.

⁴⁸ Wyrok ETPC z 29.9.2004 r., nr skargi 64915/01, § 77.

⁴⁹ *Chauvy i inni przeciwko Francji*, *Concurring Opinion of Judge Thomassen*. Por. także J. Sobczak, *Art. 13...*, s. 548.

⁵⁰ Decyzja ETPC z 24.6.2003 r. w sprawie *Garaudy przeciwko Francji*, nr skarga 65831/01.

sformułowanego w art. 17 EKPC zakazu nadużycia praw, to w przypadku, gdy pretendują one do miana wypowiedzi naukowych, Trybunał nie jest skłonny do przyznania im takiego charakteru. Ponownie trzeba jednak podkreślić, że ocena „naukowości” wypowiedzi, zarówno z punktu widzenia jej celu, jak i stosowanej metody, powinna być dokonywana z dużą ostrożnością.

FREEDOMS OF SCIENTIFIC RESEARCHERS IN THE LIGHT OF STRASBOURG CASELAW

Key words: academic freedom, freedom of scientific research, freedom of expression, freedom of movement, freedoms of scientists

Summary

Neither the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR) nor any of the Protocols to the Convention explicitly recognize the freedom of scientific research, however their provisions establish a number of standards which are of utmost importance for the free conduct of scientific activities. So far the European Court of Human Rights (the Court) has examined complaints concerning the rights of scientists mainly within the context of Article 2 of Protocol no. 4 (freedom of movement) or Article 10 ECHR (freedom of expression). The latter category of cases may be considered as particularly interesting. They demonstrate that scientific/academic expressions enjoy a higher degree of protection than some other opinions. According to Court's case law under Article 10, any restrictions on the freedom of academics to carry out research and to publish their findings should be submitted to careful scrutiny (*Aksu v. Turkey*, § 71). Moreover, the Court expressly underlines the importance of academic freedom, which, as indicated by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 'comprises the academics' freedom to express freely their opinion about the institution or system in which their work and freedom to distribute knowledge and truth without restriction' (*Sorguç v. Turkey*, § 35). At the same time the Court reiterates that the exercise of freedom guaranteed by Article 10 entails duties and responsibilities, which also apply to scientists and academics (*Lunde v. Norway*). Justified as the Court's approach seems to be, often it is rather difficult to ascertain whether a given expression is of academic or scientific nature and, as such, deserves wider protection. When this is the case, the Court should tread carefully and take advice from the competent members of the scientific community.